

‘Kampen: het onsterfelijke’

De correspondentie tussen Ida Gerhardt en Gait Berk

door Jeroen Kummer

De papieren nalatenschap van de Kamper publicist, filmer en fotograaf Gait Berk (1927-2006) berust sinds 2007 in het Frans Walkate Archief. Onderdeel van de collectie is een verzameling brieven, correspondentiekaarten, gedichthandschriften en kladjes: de briefwisseling die Berk voerde met de dichteres Ida Gerhardt (1905-1997).

Over zowel Gerhardt als Berk is in eerdere edities van de *Kamper Almanak* al het een en ander geschreven (zie literatuuropgave); dat hoeft nu niet opnieuw. Hier volstaat de summiere constatering dat Berk met Gerhardt heeft kennisgemaakt aan het Kamper Stedelijk Lyceum, waar zij sinds 1939 werkzaam was als docent klassieke talen. Nadat hij in 1946 zijn eindexamen had behaald, vertrok Berk uit Kampen en vestigde zich in Amsterdam. Ongeveer drie jaar later wendt hij zich per brief tot zijn vroegere lerares; het is het begin van een correspondentie die, met grote tussenpozen, zou doorlopen tot in de jaren negentig.

Hieronder volgt een transcriptie van de stukken die in het Frans Walkate Archief bewaard worden, waar nodig voorzien van verklarende voetnoten. (Het aandeel van Berk in de briefwisseling is niet overgeleverd, maar hij had gelukkig de gewoonte kladjes te maken van wat hij schreef, en die ook te bewaren, zodat we ons een goed beeld kunnen vormen van zijn inbreng.) Een verantwoording van de transcriptie, literatuuropgave en dankbetuiging besluiten het geheel. Maar eerst komt kort de vrouw van Berk aan het woord.

Anneke (‘Koot’) Berk-Peereboom: ‘Ik heb Gait leren kennen in 1953, in Amsterdam. We zijn snel getrouwd, snel kwamen er ook kinderen: twee dochters. Ik herinner me dat hij altijd met veel eerbied over Ida Gerhardt sprak. Hij zei wel eens: het is een ontzettend moeilijk mens, maar het respect voor de poëzie overheerste. Gait had een novelle geschreven, *De Buizerd* getiteld, die hij haar heeft toegestuurd en waar ze erg enthousiast over was. Lange tijd is ze

erop blijven aandringen dat hij die tekst zou publiceren, maar het is er nooit van gekomen. Terecht, wat mij betreft: ik zag er zelf veel minder in, het werk was mij te hoogdravend van opzet, eigenlijk niets voor Gait dus. Later heb ik Ida ook persoonlijk leren kennen; er waren wel eens bezoekjes over en weer. Samen met Marietje van der Zeyde, haar vriendin, kwam ze ons een keer in Kampen opzoeken. Het staat me nog levendig bij: Ida was ontzettend van de kook, en vertelde een verhaal dat ze door een 20-jarige jongen onhebbelijk was behandeld. Dat op zich was al vervelend genoeg - ze was bijzonder allergisch voor onbeheerst gedrag -, maar tot overmaat van ramp had diezelfde knul zich de dag daarna van het leven beroofd. Daar wist ze absoluut geen raad mee. 'Kun jij dat nou begrijpen? Begrijp jij daar nou iets van?', bleef ze maar herhalen, en wat ik ook terugzei, het wilde er bij haar niet in. Later die middag heeft ze prachtig voorgelezen uit haar nieuwe bundel. Maar het was een bijzonder intensief samenzijn, en ik weet nog dat Gait en ik na afloop, toen we de beiden hadden uitgezwaaid, gewoonweg *bekaf* waren.

Op het eind van haar leven werd ze vreselijk achterdochtig. Dat hebben we gemerkt toen ze in 1991 naar Kampen kwam voor een boekpresentatie in de Stadsgehoorzaal. Gait zou haar met de auto uit Eefde ophalen. Dan is het wel handig als je iemands telefoonnummer hebt, voor het geval je moet afbellen, of als er autopech is of iets dergelijks. Maar Ida had een geheim nummer, en dat wilde ze onder geen beding afstaan. 'Ik zit liever de hele dag voor niks te wachten dan dat ik dat nummer weggeef.' Uiteindelijk, na héél veel soebatten, heeft ze het gegeven, maar alleen als we op ons woord van eer beloofden het aan niemand door te vertellen, het ook nooit te gebruiken, en het papiertje de volgende dag te verscheuren en te verbranden. Wat we dan ook maar gedaan hebben.

Gait en ik zijn nog een keer bij haar op bezoek geweest in Eefde, toen was Marietje al overleden. Nou ben ik zelf absoluut niet het type van de overijverige huisvrouw, maar die woning was ronduit smerig. Ik ben in de keuken koffie gaan zetten - ze was toen al half, zo niet driekwart blind -, en heb meteen maar de afwas

Ida Gerhardt vóór de ingang van de Kamper Stadsgehoorzaal op 30 oktober 1990.
Foto: Freddy Schinkel.

ter hand genomen, want dat was hard nodig. Ze kwam bij me staan en klaagde dat ze werd achtervolgd, dat mensen haar bespioneerden, dat de burens naar binnen keken. Ik moest op mijn tong bijten om niet te zeggen: 'Wie zou er hier *naar binnen* kijken? Die ramen zijn in geen tien jaar meer gewassen.' Maar het was griezelig. Overal zag ze vijanden.

Een ander trekje van Ida, haar neiging tot mystificatie, laat zich illustreren met een brief aan Ben Hosman die na haar dood gepubliceerd is in de bundel *Courage!*. Dan komt ze te praten over Gait en schrijft ze: 'Tijdens de bezetting hadden wij een N.S.B.-leraar (ons door de bezetters gestuurd) die de kleine Gait niet mocht. Dit uitte hij door hem in de les een klap in z'n gezicht te geven. Gait (toen net 15) veerde overeind en sloeg de man vakkundig knock-out. De N.S.B.-inspecteur achtte daarop de leraar i.c. een ongermaanse lafaard en ontsloeg hem.' Klinkklare nonsens! Die leraar heeft Gait helemaal niet in de les een klap in zijn gezicht gegeven. Gait heeft de leraar - zonder aanleiding, en buiten de klas - een oplawaai verkocht. Knock-out ging hij niet. De enige sanctie die erop volgde, was dat Gait drie dagen van school werd gestuurd, wat hij trouwens alleen maar erg prettig vond. Het idee dat die man om zijn ongermaanse lafheid vervolgens ontslagen zou zijn, is *volkomen* uit de lucht gegrepen! Maar blijkbaar had ze daar aardigheid in, om zo'n akkefietje aan te dikken tot bijkans een verzetsdaad. Het kan ook zijn dat er iets van haar bizarre, absurdistische gevoel voor humor in doorspreekt.'

1. Conceptbrief Gait Berk aan Ida Gerhardt, niet-gedateerd, vermoedelijk oktober 1949

[...] Een aangeboren verbondenheid met u, dat ik in deze mate heb, werd sterker dan ooit [...]

En ik moet enige schroom overwinnen, als ik zeg, dat ze met de producten, waarin ik uiting pleeg te geven aan mijn gevoelens, innerlijk veel verwantschap vertonen.

Nu ik, in Amst[er]dam teruggekeerd, uw kwatrijnen las, in vroegtijdig heimwee naar mijn land, kan ik niet laten, U te schrijven, hoezeer ze mij getroffen hebben. Want vele bezitten twee elementen, die mij uit het hart gegrepen zijn: de liefde voor ons (Kamper) land en de bittere nijd over de vernieling ervan. En zo onderging ik het gevoel van verbondenheid, dat wij, naar mijn idee, al

jaren hebben, sterker dan ooit. Zo sterk dat, al moge het misschien oneerbiedig zijn (want dat overkomt mij vaker), mij een zekere gelijkenis werd opgedrongen met de eigen uitingen van deze gevoelens.

Wanneer ik met mijn camera op jacht ben geweest en naar de resultaten zit te kijken, willen mij soms rijmpjes te binnen schieten, die ik meestal verzuim op te schrijven, maar die toch, ingevolge de associatiewetten, niet verloren gaan. Zolang mijn pretentie niet toeneemt, een onschuldig tijdverdrijf. En omdat ik na mijn zojuist geuite bewering wel redelijk verplicht ben u iets te laten zien, stuur ik u hierbij een paar van deze moderne 'Sinneprenten'.

Wat de zotheid van de 'schrijversschaar' betreft: ook hier kunnen we elkaar uitstekend begrijpen. Leest u maar wat ik na een nachtelijke dwaaltocht door Amsterdam schreef

De dichters,
zij zaten apezat

En na lezing van een artikel van onze vriend Bert Voeten in V.N.
Zij hadden hun schaapjes op 't droge.¹

Hoezeer van vorm en inhoud ook verschillend, er is een niet te miskennen verwantschap tussen de makers, die, hoe *zelf* ook overigens verschillend [Breekt af.]

2. Brief Ida Gerhardt aan Gait Berk

Kampen, 15 Oct. '49

Beste Gé,

Met je brief en de ingesloten verzen en foto's heb je mij een bijzonder genoeg gedaan.

Ik schrijf nog altijd, op hoop van zegen, voor mensen die jòng zijn, waarbij overigens de leeftijd niet altijd ter zake doet. En ik krijg ook - God zij dank! - af en toe de seinen, dat mijn seinen door jongeren worden opgevangen. Om deze reden, om het seinen-en-terugseinen heb ik die oude, gammele school van ons ook altijd lief gehad en doe ik het nòg. Hoe ik

1. Helaas is de volledige tekst van beide rijmpjes niet overgeleverd.

temidden van alleen volwassenen zou moeten werken - ik zou het waarachtig niet weten.

Er is inderdaad in de uitingswijze van jouw en mijn werk verwantschap. Je zult, denk ik, het fotografeeren en het schrijven moeilijk kunnen laten. En, het 'eenmaal niet kunnen laten' is, ook voor mij, de eenige reden om de pen altijd weer open te schroeven.

Je krijgt je 'Sinneprenten' niet terug - ik bewaar ze veeleer zéér zuinig. Werk ze en heb het goed. So do I.

Wat het landschap van Kampen betreft - ik heb er drie jaren als een beest voor gevochten - bij alle instanties. Omdat het niet vol te houden was, heb ik het opgegeven - het was een baan op zichzelf.² Toen werden de Kwatrijnen mijn wapen.

Hartelijke groeten
I.G.M. Gerhardt

Prospectus KWATRIJNEN IN OPDRACHT

Het leven van onze dagen is bovenal: stijlloos, zielloos, vreugdeloos. En de kunstenaarswereld is een gedweeë spiegel: verwording en ontbinding der ziel is haar heerlijkste object.

Natuur en stilte vallen aan deze cultuurziekte in versneld tempo ten offer. Wijkplaats van vogels en van enkele zonderlingen, worden zij door hen, die "meedoen" geteld nog ontzien. Maar - beklemmende vraag - is hun teloorgaan niet, behalve symptoom, ook oorzaak van geestelijk verval?

Een diepe verontrusting om eigen volk, om eigen land - waar de ontluistering roekeloos verder gaat - heeft deze kwatrijnen ingegeven: bittere aanklacht tegen een grotendeels onnodige vernieling van het Hollandse landschap, brandend verzet tegen een kunst, die van haar eigen zin is vervreemd.

"Kwatrijnen in Opdracht" - want deze verzen verkoos noch ontvluchtte zij - noemde Ida Gerhardt haar bundel. Het is misschien de eerste keer in onze poëzie, dat het kwatrijn, ondanks zijn streng klassieke vorm, zo bij uitstek Hollands is: ondenkbaar zonder ons landschap, ons licht.

Misschien ook de eerste keer, dat het meer dimensie krijgt, naarmate het inniger met dit lage land is verbonden. In het derde deel is de vorm het strakst, de horizon het wijdst. Het edelste wat wij voor ons land "waarover vaalheid en dorheid kwam", durven hopen - ondanks alles -, heeft in deze visionaire slotkwatrijnen stem gekregen.

Te oordelen naar de vinnige, militante toon lijkt het vermoeden gerechtvaardigd dat deze tekst (althans in concept) uit de pen van Gerhardt zelf gevloeid is.

2. Als het ging om de strijd voor natuurbehoud mocht Gerhardt zichzelf graag zien als eenzame pionier en roepende in de woestijn. Nader archiefonderzoek zal aan het licht moeten brengen in hoeverre dit beeld strookt met de feiten. Immers: wie 'een baan op zichzelf' heeft aan die strijd moet, al doende, een schat van archivalische sporen nalaten.

3. Handschrift gedicht Ida Gerhardt, niet-gedateerd, vermoedelijk najaar 1949

Niet-kunnen-laten

Een waarlijk kunstwerk draagt altijd
een adelsmerk: noodwendigheid.
Het breekt zich - doër den kunstenaar - baan.
Hij schept, omdat hij anders scheurt.
God deed toch ook de aarde ontstaan,
de sterren en de oceaan:
Waarom niet wat door òns gebeurt?
Er baat geen twijfel, geen verzet:
wie scheppen mòet vervult de Wet.
Ik hoop dat jij het zult ervaren:
Dan vraag je niet 'waarom en hoe'.
Je schrijft: desnoods tot stervens toe.
Geloof dit, bij mijn grijze haren.³

I.G.

4. Conceptbrief Gait Berk aan Ida Gerhardt

[Later toegevoegd: ±] 20 - Oct '49

Dit is de sleutel van wat ik nu ga terugseinen. Misschien zult u bij het lezen van bovenstaande verz[en] denken: wat moet dat (nu weer). Maar dat wou ik juist aan u vragen. Want ik wilde nog terugkomen op dat 'niet laten kunnen'. Als ik het weer eens niet heb kunnen laten, als een baby heb moeten lurken aan de litteraire fles, vraag ik mezelf vaak: wat moet dat. Een vraag die onmiddellijk verdrongen wordt door een andere, nl: heb jij daar iets mee te maken? Als je van iets in jezelf getuigen kunt, heb je het dan niet eenvoudig te doen? Maar dan komt: is die getuigenis zuiver? En is het 'niet laten kunnen' daarvan het enige criterium? Dat zijn gedachten, die mij soms van het werk houden en de 'getuigenissen', als ze al worden opgeschreven, doen belanden in de onderste la van het bureau.

3. Dit gedicht is door Gerhardt niet gebundeld.

Wat moet dat?

O Psyche...

Mag ik om een sein vragen.

5. Conceptbrief Berk aan Ida Gerhardt

[Later toegevoegd:] 1950

Het zal ongeveer een jaar geleden zijn, dat ik U schreef, dat ik de literatuur had omhelsd. En ik besloot, meen ik, met Tjemmes' wijze woorden, dat de tijd zou leren of deze riskante bezigheid, die het omhelzen in zichzelf is, op iets zou uitlopen. Op deze brief kreeg ik nooit antwoord en dit deed me (ik ben waarachtig niet alleen in naam Gerhard) bepaald, noem het, verdriet. Ik ben er de laatste tijd wel aan gewend geraakt, dat men mijn brieven niet op prijs stelt en ik hoop U niet te beledigen, als ik vertel, dat ik deze mogelijkheid ook hier heb verondersteld. Ook kan het zijn, dat U zich min of meer behagelijk in de berm van de tijdsbaan had geïnstalleerd om des heren Tjemmes' spreuk⁴ op zijn geldigheid te toetsen.

Hoewel dus (ook door andere dingen) niet onverdroten, ging ik ingespanssen door met het werk, dat ik op me had genomen. Het resultaat stuur ik hierbij om U te vragen het, als rectificatie of als demonstratie, te lezen.

Het is, hoe kan het ook anders bij mij, een wonderlijk product geworden. Zelfs de geleerden zullen het er moeilijk over eens kunnen worden of ze met een roman of een novelle te doen hebben. Het is misschien het best een novelle met voorspel te noemen. Zelf vergelijk ik de opbouw altijd met die van een muziekstuk: preludes en fuga met een introductie en een intermezzo, maar de oude Bach zou wel lachen als hij dit las. Onze literatuur kent geloof ik, tenzij bij de Vlamingen, dit type boek niet.

Volgens een rubriek is dit geschrift dus niet te kwalificeren en ook overigens ben ik het zozeer zélf, dat ik niet de minste distantie heb om het zelf te beoordelen. Je kunt toch niet jezelf in de ogen kijken, als er geen spiegel is. Mijn vrienden zeggen, dat er 'mogelijkheden in zitten', dat het 'beter is dan de meeste', dat het 'geen creatie' is, dat het 'een streekroman' is, enz. De een komt met meesterstukjes aandragen en de ander met cliché's. Thea verwijt me een teveel aan persoonlijke stijl en Hans een tekort.

4. Aan de 1e Ebbingestraat in Kampen stond de "stoom-meubelfabriek" van J. Tjemmes, *De tijd zal 't leren geheten*.

Hoewel deze meningen door hun tegenstrijdigheid iemand beletten in de put te raken en op de[n] duur zelfs een bron zijn van tamelijk onschuldig vermaak, blijken ze au fond voor hem die weten wil nogal waardeloos.

Daarom ook bent U buiten mijn onmiddellijke kring de eerste die ‘de Buizerd’ krijgt geïntroduceerd. Omdat ik er tenminste zeker van ben, dat U weet, wat een boek is en wat Holland is. En dat is in de eerste plaats mijn ‘bedoeling’ geweest: een menselijk document te maken in een Hollandse cultuur en natuur. Om iets van de onmetelijke ruimte van ons land te laten doordringen in zoveel enge harten van hun bewoners.

Dit lijkt, merk ik, op het motto, waaronder ik dit boek schreef, (en wat er niet voorin staat) dat luidt:

Wat er ook niet instaat, is, dat zowel het feit als de inhoud van het boek, op een bepaald moment voor mij de enige levensmogelijkheid bevatten. Toen studie en universiteit, vrouwen en wereld mij op dat ogenblik tot huilens toe benauwden, kwam deze Buizerd mij hartstochtelijk uit het moeras sleuren. Wat kon ik anders dan volgen? Dit zou misschien ook uit het boek te voorschijn komen, als niet het ellendige feit daar stond, dat, in tegenstelling met de officieele statistieken, het overgrote gedeelte van de mensen noch lezen, noch schrijven kan.

Dus kom ik nogmaals met mijn verzoek: lees het; en omdat het hele boek toch om een steen gaat: werp gerust.

6. Briefkaart Ida Gerhardt aan Gait Berk

Kampen 29 Nov 50

Beste Gé,

Vandaag kwam je zending in mijn bezit (ik dacht dat het van een mij achtervolgende krant was!; daardoor niet eerder opgehaald).

Ik schrijf je zoo spoedig mogelijk. Heb een zwaar jaar gehad, vandaar zwijgzaamheid. Zit nu alsmaar met je boek.

Tot schrijvens

I.G.M. Gerhardt

7. Correspondentiekaart Ida Gerhardt aan Gait Berk

Kampen 19 Dec. 50

Beste Gé,

De Buizerd is deze weken mijn onafscheidelijke gezelschap 's morgens van 7 - 8, de enige tijd dat ik ongekweld achter mijn bureau zit.

Het is een zeer vreemd boek, Gé. Zoo eerlijk, dat het voortdurend weer anders fascineert, zo blank van 'litterair Amsterdam' dat ik mij verheug,

Gerhardts bericht van 19 december 1950.
Collectie Frans Walkate Archief, Kampen.

hier en daar met prachtig stukken proza, en als geheel volstrekt onlitterair, waarvoor ik de hemel dank.

De literatuur is een ijselijk iets, behalve als zij zeer goed is. Er verschijnen series boeken van bleeke of minder bleeke talenten - niets te zeggen hebben en wel een beetje schrijven kunnen - die ik verveeld wegleg, na de eerste 5 bladzijden. Je moet maar van noodzaak tot noodzaak leeren schrijven, je eigen vorm vindend. Ik heb scherpe oogen, maar kon in het boek niets oneerlijks ontdekken: nergens de 'flauwe kul' der mooischrijverij. Normen of regels zijn in een 'geval (excuseer) als jouw werk niet te geven', want je moet het zelf doen.

Wel raad ik je, daar het leven onverbiddelijk eerlijk is, een maximum

van zelftucht aan. De vorm van werk komt alleen tot stand vanuit de tucht, waaronder men zichzelf stelt. (Je bent nog in de groei!) Deze is voor ieder anders: voor mij bv. dat ik iederen dag die God geeft een stuk Tacitus en een stuk Nieuw Testament hardop lees, dat ik nooit kwaad word op een leerling en mijn kamer strikt ordelijk houd (mijn drift is laaiend, mijn temperament chaotisch). Daarvan leeft o.a. mijn vers.

Ik weet niet waar jij de daimon der on-vorm in jezelf moet verslaan: door een examen te doen of het te laten ~ door met menschen te verkeerren of je

deur af te draaien. Maar zelf weet een mensch die dingen onfeilbaar zeker: en het werk draagt de sporen van elk eerlijk gevecht altijd. Ons wordt in de vorm de genade verleend (die wij niet 100% verdienden) als wij in zelftucht leven: dat is met een vers zoo sterk zichtbaar! Jaren en jaren van zelftucht - en ineens kristalliseert alles zich in een gaaf sonnet.

Vergeef mij mijn stilzwijgendheid van indertijd: jijzelf gaf mij daartoe de licentie. Ik heb een rotjaar gehad, maar alles is nu goed. Zeër veel werk alleen, een zeer verantwoordelijk contract en momenteel mijn Vader hard ziek. Vrijdag a.s. vakantie en weer naar hem toe. Laat mij het boek nog wat houden. Na 8 Januari krijg je het, met nog een nabetrachting, terug.¹⁾

Veel hartelijks en veel dank

I.G.M. Gerhardt

¹⁾ [Rechts verticaal geschreven:] Dit is opdat je voór de vakantie iets hebt.

8. Correspondentiekaart Ida Gerhardt aan Gait Berk

Kampen 24-1-'51

Beste Gé,

Graag wil ik je nog eens over de Buizerd schrijven, hoewel ik worstel met een bijna onoverwinnelijke verlegenheid. Misschien maakte dit, dat ik zoo lang wachtte.

Het is een fier en onafhankelijk boek, en is daarmee zoozeer zichzelf genoeg, dat men niet weet wat er over te kletsen. Het is zooals het is; je kunt toch ook niet verwachten, dat je in een spiegel een andere facie zou zien dan de eigene.

Wat je ermee moet 'doen' weet ik niet; a propos, màg ik nu mijn exemplaar houden? Ik ben er erg op gesteld. Met je tweede brief was ik ook blij. Indien het waar is - wat ik geloof, dat wij, groeiende, bezig zijn het oneigene, het onharmonische weg te breken, dan is de Buizerd een machtig stuk groei. En oök een *καταρσις*⁵ voor een ander. Wat er nu aan 'mankeert', zoodat men niet geheel bevredigd is - ik kàn er de vinger niet bij leggen. Volgens mijn ervaring leert men zeer langzaam nergens te 'schrijven', leert men zeer langzaam het scheppen zonder barst of breuk. Er zijn geheel gave gedeelten, er zijn er ook niet. Wij leeren, in vriendschap en liefde, ook pas zeer

5. Grieks voor: reiniging, loutering.

[...] Rossaart voer geregeld op Waal en Merwede heen en weer, in zomer en winter. Zijn schuif werd in de verte al herkend, omdat zij een van de kleinste was onder de nieuwe hoge tjalken.

In Gorcum kwam hij zelden. Eens, in den tijd der lange dagen, had hij zich verbaasd dat het zoo mooi was in de stad, hij had het nooit zoo gezien. De wijzers van den toren blonken van de ondergaande zon, over het land ter wederzijden, van de boomen van Dalem tot den dijk naar Schelluinen, lag een dunne nevel, roodachtig en licht. Aan den wal, waar het veer aanlegde, hing het loover stil en welig, de oude mannen zaten er als gewoonlijk, zij keken naar de wolken van den overkant en letten niet op hem. Uit de straat voor de haven komend viel het hem op hoe groot de boomen geworden waren. Hij ging over de brug en in het midden bleef hij staan. Hij overdacht hoe lang het geweest kon zijn dat die boomen geplant werden, en nu zoo hoog dat sommige huizen niet te zien waren, hun spiegeling lag breed aan beide kanten op het water, dat alleen in het midden het licht van de schemering had. Hij herinnerde zich dat hij hier op deze brug voor het eerst de muts had afgenomen zooals men dat behoort te doen. Het was zoo stil dat hij voor de huizen op het Eind en op den Appeldijk de buuren hoorde praten. Hij voelde de vreedzaamheid van den gloed op de roode daken tot de grauwe keitjes, en hij dacht dat het goed wonen moest zijn, hier op dezelfde plaats waar hij geboren was. Langzaam liep hij de haven langs, daar woonde nog zijn zuster en een eind verder zijn broer met volwassen kinderen. Op de Vischbrug bleef hij nog eens staan, het gezicht gekeerd naar den hemel waar de gloed verzonk. Hij knikte het hoofd en noemde den naam van God. [...]

Uit: *De waterman*. Rotterdam 1933 van Arthur van Schendel, een roman die grotendeels speelt in het rivierengebied rondom Gorcum, het jeugdlandschap van Ida Gerhardt dus.

langzaam uit te stooten, wat niet ter zake doet ~ van de brokken af tot het fijne, mooi doorschijnende stof toe. Maar stof ligt hier niet over.

Het lust mij niet détailkritiek te geven; daar word ik, t.o.v. dit boek, wat misselijk van. Gé, ken je eigenlijk ‘de Waterman’ van Van Schendel? Dat is nu een boek, waar je op vaart als op een wijd en rukkend water. Als ik het - voor de zooveelste keer - lees, denk ik altijd weer, als ik de lectuur eindig: ‘God zij geprezen.’ Kun je dat begrijpen? Geprezen omdat deze fierheid van geest mogelijk is. Ik stuur je, mijnerzijds, een copietje¹⁾ De Buizerd spiegelt een jong gelaat, dit vers het gezicht van wie een generatie ouder is dan jij. Maar God behoede ons voor het compromis, de angsten en de vaalheid. Zeer hartelijke groeten en, wil je je boek terug, geef een seintje.

I.G.M. Gerhardt

Wat ik met ‘genade’ bedoel, zie ommezijde v. Herfst. Dan is ook dit opgehelderd.

[Rechts verticaal geschreven:] ¹⁾ Een beter ‘antwoord’ heb ik, bij de goden, niet.

9. Handschrift Ida Gerhardt, ongedateerd, horend bij het bericht van 24-1-'51

Herfst

Grootmachtige vlagen,
grootmachtig licht,
najaar, wij dragen
u ongezwicht.
Buien achterhalen
ons tot het hart.
Ploegakkers stralen,
zilver en zwart.
Verweer, herfstdagen,
ons aangezicht.
Grootmachtige vlagen,
grootmachtig licht,
zoo wij versagen,
houd kort gericht.

I.G.M. Gerhardt

copie voor Gerhard Berk.

Χαρις⁶

In den slaap geschreven
wordt het schoonst gedicht.
Tussen dood en leven. -
Stil bij U verricht
wordt het ons gegeven
met het licht.⁷

I.G.

6. Grieks voor: genade.

7. Het gedicht 'Herfst' werd gebundeld in *Het levend monogram* (1955), 'Charis' staat in *De argelozen* (1956). De verzen zijn uitgeschreven op beide zijden van hetzelfde blad.

**10. Prentbriefkaart Ida Gerhardt aan Gait Berk, geadresseerd aan
ir. Jan Berk, IJsselkade, Kampen**

[Ommezijde: afbeelding Oost Indische Kers]

Sorø Denemarken
doorzenden s.v.p.

13 Juli 1961.

Beste Gerhard,

Met je boek heb je me een vreugde bereid, die zo fris blijft als de dauw. Ik ken het al zowat uit mijn hoofd. Je had en hebt in sterke mate de gave je ‘het’ niet te laten ontnemen. Ook mij lukt dat nog altijd en daarom kon ik alles begrijpen en meegenieten. Om zo te zeggen zie ik de Bertha hier telkens varen. De Denen verstaan de kunst hun mannetjes een stuk vakantie op het water te geven! Daarentegen zijn hun kaarten tē erg, aanvaard dus de Hollandse bloemenhulde. Later meer. Groet Mina en de mannetjes zeer hartelijk van mij. Si tu vales bene est, ego valeo. I.G.⁸

11. Prentbriefkaart Ida Gerhardt aan ‘den heer en mevrouw G. Berk’

[Ommezijde: foto van Lough Mask, Co. Mayo, Ireland]

Ierland
25 juli 1964

De trotse naam

De eerste schooltas die ik draag.
De meester ziet mij an
en stelt mij de gestrengte vraag:
‘hoe heet je van je van?’

8. Berk had Gerhardt een exemplaar toegestuurd van *Bertha, De A-ford en de mannetjes* (Amsterdam 1961), dat het verslag is van een tocht met de schuit de *Bertha*. In dit verhaal is Mina de naam van Berks echtgenote Koot; de beide dochters worden aangeduid als ‘de mannetjes’. De Latijnse uitdrukking betekent: Als het wel met jou is, is het goed; met mij is het wel.

Daar staat hij, gereformeerd bezwaard
en met een uitgekamde baard:
een onverzettelijke man.

Mijn klompen wortelen in de grond.
Het Gerhardt klemvast in de mond
houd ik de naam bewaard:
't Is er een die niet weten mag
hoe of ik lekker heten mag!⁹

geschied te Gorcum

Sept. 1911

Voor Gait, Mientje en
de mannetjes.
Hartelijke groeten van
Ida Gerhardt.

12. Brief Ida Gerhardt aan Gait Berk

8 Oct. 1964

Beste Gait,

Welk een foto! Ik raak er niet aan uitgekeken! Maar dit zijn dingen waar je ogen voor moet hebben en wat wil je, in dit opzicht, van de madding crowd? Gait, een klummie is een klummie en ook mij verslaat hij nooit voor goed. Dit is, geloof ik, het deel van wie moeilijk marchandéren. Niemand heeft daar schitterender over geschreven dan Els[s]chot, wiens Lijmen en Kaas je zeker zult kennen. Ik vind het zo merkwaardig dat hij, nochtans (alleen maar om zich met zichzelf te meten) het er zó schitterend heeft doorgehaald, dat hij zich een volslagen onafhankelijk bestaan opbouwde. N.B. 'in zaken'; en dit zonder ooit een Belgische bierdrinkende burgerdonder te worden.¹⁰

Ik wil niets liever dan zo gauw mogelijk je film zien; het is, alleen deze paar weken, een beetje passen en meten.¹¹ Dat komt omdat ik pas weer

9. Dit gedicht is door Gerhardt niet gebundeld.

10. In werkelijkheid dronk Elsschot graag bier; het enige anti-burgerlijke aan de man was, dat hij stelselmatig zijn inkomstenbelasting ontdukte. Maar Gerhardt zal met deze opmerking doelen op Elsschots artistieke integriteit, die natuurlijk buiten kijf staat.

11. De film *morgen, Dag* (1963).

terug ben (uit Engeland) en nu alles tegelijk komt. Maar ik zal mijn uiterste best doen dat het zo gauw mogelijk kan en je opbellen, zodra ik die kans zie. De telefoon is ook mijn sterkste wapen niet, veeleer mijn zwakste. Overigens heb ik een geheim n^r en een theemuts op de verklikker.

Je moet het goed vinden dat ik met Meia Albarda kom. Die weet wat buiten is, wat water is en zeilen.

En ze is altijd bezig de mensen aan de slag te helpen, kent zeer veel mensen-van-de-goede-soort en zit overal in. Ze vond het bezoek aan jullie zo erg prettig. Zelf zit ze in een klein boerderijtje in Maartensdijk.

Alle werkelijk goede jeugdstukken op de Werkplaats (toen Kees een Betty er nog waren) zijn van haar hand.¹²

Je hebt mij een ongelooflijk plezier gedaan met de foto: ik zit er maar naar te kijken.

Groet je vrouw en Philomee-Berendien en Annabel.¹³

Heeft je neef Ernst het tenslotte gerooid?¹⁴ Daar heb ik veel over moeten denken. Laatst was ik nog eens in Kampen. Het was er prachtig en verschrikkelijk.

Hartelijke groeten

Ida

13. Briefkaart Ida Gerhardt aan Gait Berk

Bilthoven 14 oct. 1964

Beste Gait,

Dinsdagmiddag a.s. (20 oct) en Woensdag (21 oct) kunnen zowel Meia Albarda als ik, maar W^o alleen na drieën. Niet te laat, want 's avonds is ze weer bezet. Ze heeft zelf een autotje. Overweeg dit, en mag ik je daarna even bellen?

Hartelijke groeten

Ida

12. Meia Kaas-Albarda (1907-1983) was een collega-docent aan de door Kees en Betty Boeke gestichte Kindergemeenschap de Werkplaats in Bilthoven, waar Gerhardt sinds 1951 les gaf.

13. Philomee-Annabel was de bijnaam van de jongste dochter Berk; Berendien de echte naam van de oudste.

14. Ernst Berk, net als Gait een oud-leerling van Gerhardt, kampte met psychische problemen.

14. Brief Marie van der Zeyde aan Gait Berk¹⁵

Mrt. '75

Beste Gait,

Laat mij maar met de deur is huis vallen. Wanneer Ida in mei a.s. 70 wordt, dan zouden wij (enkele goede vrienden) het zo prettig vinden als zij dan een speciáál soort verjaarspost kreeg: wat brieven met herinneringen uit verschillende levenstijdperken. Wat de oudleerlingen betreft, is 't eigenlijk een vreemde gok om daar nu net de aangewezen mensen voor te vinden; maar ik dacht dat jij er misschien voor voelen zou. Stof heb je vast wel!

Wannéér je het doen wilt, adresseer het dan niet naar hier, maar p/a Mej. M. Nieweg,¹⁶ De Terp B 21 Amersfoort, - en dan vóór half april, want kort daarna gaan wij weg; zonder adres. Als diegenen die ik het vraag, het doen willen, kan het m.i. een mooi geheel worden. Heb je geen gelegenheid, beschouw dan deze vraag maar als niet gedaan.

Beste groeten (niet van Ida, want die wéét 't niet)

Marie van der Zeyde

We zagen tot onze voldoening je gelaat in onze krant!

15. Conceptbrief Gait Berk aan Ida Gerhardt

3 April '75

Beste Ida,

Vandaag ben ik 48 jaar geworden en deze dag heb ik op gepaste wijze doorgebracht door a) geen slag te werken en b) mijn vrouw en kind in Kampen rond te leiden. Zoals ik al vertelde, toen ik jullie onlangs bezocht, speelt zich op 't ogenblik in mij een proces af van inventarisatie of evaluatie van herinneringen en hoewel ik daar zo zachiesan mijn bekomst van krijg (ik ben niet zo bar geschikt voor de rol van Kleine Johannes), dit proces gaat nog steeds door. 't Is de leeftijd, moet je maar rekenen; ze zeggen dat je na een periode van hevige twijfels een periode krijgt van consolidatie, waarin je beter tot besef komt van wat je bent. Het is een beetje waar: de mens is meer bepaald dan hij zelf graag denkt, maar hij moet alles toch

15. Marie van der Zeyde (1906-1990), letterkundige en vertaalster, was de levensgezellin van Gerhardt.

16. Mintje Nieweg (1909-2000) was een (correspondentie-)vriendin van Gerhardt.

steeds weer individueel uitvechten. Tenminste, als hij zich niet zomaar wil overgeven aan de keurtroepen van de Mammon, maar integendeel trouw wil blijven aan zijn eigen impuls/zichzelf, nochtans met het inzicht dat hij geen hemelbestormer is, was of zal zijn. Het was niet toevallig, dat ik het laatst het gesprek op het leven in Kampen bracht: de laatste tijd kom ik vaster en vaster tot het inzicht, dat ik Kampenaar ben en blijf. Onlangs las ik over de mij dierbare Friese dichter Eeltje Halbertsma,¹⁷ dat hij door de Europese intelligentsia als een briljant man werd gezien, toch bleef hij zijn

[...] Toen we ergens bij de kerk-op-het-Eiland liepen, langs wat toen nog een landelijke grindweggetje was, hoorden we achter ons door alle regen- en windgeruis heen het piepen en rammelen van een fiets en meteen schalde een stem, waarin gein doorklonk: 'Weertje, he?!' Het was juffrouw Gerhardt, de nieuwe lerares van het Lyceum; ze wipte van haar plumpe damesfiets en maakte een praatje met ons. Ze vertelde over de vogels, die ze nog had gezien, vroeg naar de beste weg om rond te fietsen, maar had het verder niet over het weer. Toch merkwaardig, dat ik haarschep het beeld heb bewaard van hoe ze weer doorfietsde: de pikzwarte silhouetten van de kletsnatte, al bijna kale bomen tegen de zich voortdringende grauwe wolkenmassa's, de neerslaande riethalmen langs het driftig krabbelende diep en ergens in die grote ruimte dat weerbarstig trappend figuurtje. Deze eenzame fietser, over wie men later altijd zou spreken als over 'de bekende dichteres Ida G. M. Gerhardt', was toen nog totaal onbekend. Ze had nog maar weinig gepubliceerd toen ze kort voor de oorlog in Kampen een baan kreeg als lerares oude talen. Het moet kort na haar benoeming geweest zijn toen we haar midden op het Kampereiland ontmoeten; later wist ze wel degelijk de weg in de omstreken van Kampen, die ze lopend en fietssend doorkruiste en doorvorste, onder alle weersomstandigheden. [...] Uiteraard wist ik nog niets van haar leven en werken op die gure zondagmiddag toen het water van Kampen bij vlagen uit de hemel kwam, maar ik weet pertinent, dat het me raakte, dat iemand van 'de grote mensen' de elementen trotseerde met de blijmoedigheid van 'kinderen' als wij. Ik had meteen een zwak voor dat kleine, stevige vrouwtje en dat werd niet anders toen ze een jaar of wat later mijn lerares werd en helemaal niet aardig tegen me was, omdat ik verguisde wat haar zo na aan het hart lag: de klassieke cultuur. Op school zitten en leren was voor mij een dagelijkse kwelling, ik wou *buten wezen* en was een plaag voor mijn leermeesters.

Maar het kwam nu eenmaal zo uit, dat wat mij wél trok en waarvan ik wel wat van af wou weten, dat was ook hetgeen waar 'Gerhardt' in haar hart het meest mee communiceerde. Deze overeenkomst merkten wij bij elkaar op en dat schiep een band, die tot op de huidige dag vigeert (vigeo, vigebat, vighetum – léren moest ik het toch). Toentertijd was het een enorme steun voor mij te zien, dat er tenminste één volwassene was, die mijn bovenmatige liefde voor Hier Buiten begreep en deelde. Soms denk je als jongen, dat je gek bent omdat iedereen je gek vindt om wat je voelt, maar Ida was tenminste net zo 'gek' als ik. [...]

Uit: Gait Berk, *Een jeugd in de IJsseldelta*. Kampen 1990.

17. Eeltje H. Halbertsma (1797-1859), arts en letterkundige, tekstdichter van het Friese volkslied.

hele leven - tierend en zuipend - in het vreselijke Grouw. Hij wist en leerde beseffen dat hij Grouwster was en bleef. Zo gaat het mij ook een beetje; ik liep daar in Kampen rond met één oog gericht op het verleden, met [het] andere uitkijkend naar een voor ons geschikt huis. Ik geloof waarachtig dat ik er weer zou willen wonen.

Ik zou je dit niet schrijven als je er niet direct mee te maken had. Ik was een jongen in Kampen, ik raakte boven de 14. Het lijkt of je je dan bewust wordt van jezelf, maar dat is maar zeer ten dele zo (dat komt pas boven de 41). Je wordt je hoogstens bewust van dat waar je in gelooft, in wat voor jou een waarde in het leven vertegenwoordigt. Ik begon te begrijpen dat de schoonheid van de stad met de revier¹⁸ en van de polders tussen zijn erven geklemd, voor mij meer betekenden dan wat ook in de wereld. In Kampen zou je daarvoor voor gek worden versleten, maar jij, jij geloofde daar ook in.

De bloementuinen op de kribben, de torens van Wilsum en Zalk - er waren meer mensen in Kampen dan je denken zou die dat zagen, maar er waren er veel minder dan je hopen zou die daar God in zagen. Zo zag ik het toen ook niet, maar ik begon het te voelen en jij zag het. Zo werd ik bij wijze van spreken door jou in het geloof bevestigd - ik moet er niet aan denken dat er geen Voorganger was geweest. Achteraf lijkt het me, dat we stiekum bij een Zonderlinge Secte hoorden, de Gerhard(t)secte. What is in a name? In dit verband: van alles.

Het was net of de naam de verstandhouding onderhuids verhevigde. Nooit zal ik je stralende blik vergeten van toen je me eens met beeste weer tegenkwam op 't Eiland. Jij fietste op je oude merrie, ik liep daar met een vriend. Verder geen mens. Alleen de secte van de waterlopers, een secte die ook een naam had, maar dat had niemand in de gaten! Ik wist het en jij wist het ook (ik spreek natuurlijk subjectief), dat geheimpje tussen ons - nooit uitgesproken, tot op heden - dat was heel opwindend. Dat betekende óók iets, al leek het een grapje. Het kwam me soms voor als een geheime verwantschap. Toen ik mijn boot... [Breekt af.]

Beste Ida, dit moet me even van het hart en ook nog dit. Van je klasieken heb ik het minimum opgestoken en het geloof daarin heb je me niet kunnen geven. Maar een vooraf, of terloops-tussendoor, in de marge van de

18. Verwijzing naar Gerhardts gedicht 'De revier', ('De boerenmensen hier / die zeggen: "de revier", / wat hééft zoo'n woord een zwier!'), oorspronkelijk gebundeld in *Het veerhuis* (1945), maar niet opgenomen in de *Verzamelde gedichten*.

lessen (maar niet los daarvan!), als de bomen in blad waren geschoten, de ganzen 's nachts overgetrokken of de uiterwaarden overstroomd, of je had een foto gezien, een muziekstuk gehoord, en je zei daar even iets van, daar heb ik altijd naar geluisterd. Soms had ik wel eens het gevoel, dat je zulke dingen alleen tegen mij zei. In ieder geval, de jongen met de naam pikte het wel op en nam je menselijke inbreng meestal wel ter harte, ook wel eens tegen wil en dank, als je me met een kregelig woord om de oren sloeg als ik niet beantwoordde aan je verwachtingen. Ik denk wel eens, dat ik zonder jou nooit zo trouw had durven blijven aan het zuivere geloof van een Kamper jongen als ik gedaan heb.

Dit alles wilde ik je eens toevertrouwen, niet ter gelegenheid van mijn verjaardag, maar van de jouwe, die ophanden is en waarmee ik je alvast van harte wil feliciteren. Ik hoop dat het een prettige dag wordt, vervuld van blij omzien, maar alsjeblieft niet zonder vooruitzien. Kortom, het beste

je
Gerhard Berk

16. Brief Marie van der Zeyde aan Gait Berk

Eefde, 30 dec. '77

Beste Gait,

Toen je vertelde van jullie vakantie in Engeland sprong bij Ida en bij mij meteen die gedachte op: 'Zou dat ook een oplossing kunnen zijn voor ons?' Want wij zijn altijd maar op zoek naar een plek waar je ongestoord, werkelijk ongestoord zou kunnen zijn. Wij vonden een adres in Duitsland waar je inderdaad heerlijk wandelen kan, geen verkeer, weinig toeristen en bovendien nog een heel aardige gastvrouw. Maar het is er in huis steeds maar zo'n herrie: er wordt geschreeuwd alsof iedereen doof is, de televisie gaat, en zelfs 's nachts is het er niet stil. Gevolg: je wordt doodmoe, en werken kan je er niet. Wij zien er gewoon tegenop er weer heen te gaan.

Natuurlijk moeten wij niet wildweg ergens heen gaan, tamelijk ver van huis, waarvan wij alleen maar weten dat er public footpaths zijn, hoe aantrekkelijk dat op zichzelf ook is. Is het er mooi? En het adres waar jullie logeerden, is het daar binnen de muren óók rustig? Zit je niet in de televisie van de hospita, is het niet iemand die steeds 'praten' wil (daar kun je

wanhopig van worden!), en is het huis als-zodanig niet gehorig?

Dan: heb je er een redelijke mate van comfort? Dat is niet zo belangrijk als je ergens maar kort bent, maar wannéér wij erheen zouden gaan, zou het wel voor langere tijd zijn. Dan heb je dus behoefte aan wat leef-ruimte, een goed bed, en misschien bij koud of nat weer wel aan een kacheltje. Wij vinden 't niet erg om ons een keer te behelpen (op doorreis of zo), maar wij zijn niet meer jong genoeg om dat langer te kunnen. Dan ga je je zielig voelen en/of je wordt ziek.

Tenslotte nog een paar praktische vragen: je sprak ervan dat het goedkoop was, - maar wat is 'goedkoop'? De opvattingen over dat begrip lopen tegenwoordig verbazend uiteen! Op hoeveel per dag zou je zowat moeten rekenen? En als laatste vraag: de reis. Wij zijn, hoe we ook ons best doen, altijd nogal gehandicapt door een zware koffer: boeken, reserve-schoenen, regenspullen enz. Zou dat erg problematisch zijn? - Maar de reis-problemen komen pas aan de orde als het verder inderdaad iets voor ons zou zijn.

Wil je ons het gróte plezier doen, jij of je vrouw, om ons verstandig in te lichten? Dit is voor ons iets wat er zo heel erg op aankomt. Is het bij nader inzien toch niks, zeg dan ook dat duidelijk. Bij voorbaat veel dank!
Hartelijke groeten
Marie vdZ.

Je takken doen het prachtig. O ja, en natuurlijk last [but] not least het volledige adres!

17. Brief Marie van der Zeyde aan Gait Berk

[Latere toevoeging in handschrift Berk:] 23-1-'78

Beste Gait,

Je brief - nog veel dank voor je vlotte en uitvoerige reactie - is nog steeds blijven liggen. De oorzaak is, dat wij erdoor in een toestand van onzekerheid waren gebracht. We hadden allebei de vurige hoop dat je iets zou schrijven in de trant van 'Dat moeten jullie zéker doen, dit lijkt me nou precies wat jullie zoekt!' Dan hadden we je meteen om nadere gegevens gevraagd en er enthousiast werk van gemaakt.

Maar zo was het niet, en dat was redelijkerwijs misschien ook niet te verwachten. Je was er dunkt mij zèlf onzeker over. En natuurlijk had je

het onderdak ook niet met dat soort ogen bekeken. 'Hoe is het huis voor mensen die bovenal rust en stilte verlangen en hier misschien een maand zouden willen blijven?'

Wij hebben dus besloten het in elk geval dit jaar niet te doen. Misschien dat wij er later graag op terugkomen. Lopen kunnen wij behoorlijk, hoor! En ook wel met hoog en laag. Mijn dieet, en de vrijwel alomtegenwoordige geluidsoverlast, dat zijn de grote moeilijkheden. Maar ik blijf van mening, dat wij op dat punt het normale standpunt vertegenwoordigen, en de 99% het verkeerde. Dacht jij ook niet?

Intussen nogmaals van harte bedankt. Ik schrijf, omdat Ida veel correspondentie heeft die ik niet voor haar waarnemen kan, en waaraan zij de handen vol heeft. Hartelijke groeten van ons beiden!

Marie

P.S. Er komt, waarschijnlijk nog dit jaar, een herdruk van de sinds lang uitverkochte vroege bundels. Kampen!

[Naschrift Ida Gerhardt]

Ook van mij veel dank. Ik denk: volgend jaar Yorkshire, na ruime voorbereiding. Ter geruststelling het volgende: tot heden waren wij in ieder hôtél, pension etc. uitzonderingloos het eerste op en veelal na een tocht van uren terug als men nog zat te ontbijten. Subs. terug van een grote tocht als men ging lunchen. Subs. tegen vieren terug van een dagtocht. Dat zoutloos dieet van M. is voor haar een pest en voor de gastvrouw ook: maar waarachtig, ze gaven het uit respect voor onze tochten te voet.

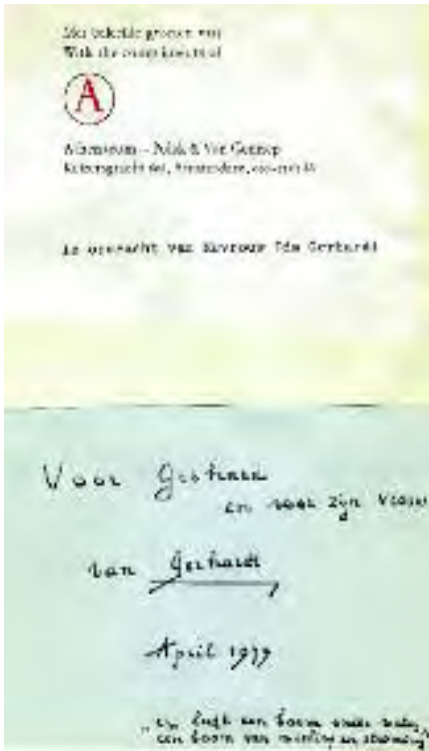
Veel hartelijks voor jullie alle vier,
I.

18. Correspondentiekaart Ida Gerhardt aan Gait Berk

Eefde, 21 april 1979

Beste Gait,

Eindelijk ben ik van die pleuris weer opgekrabbeld, dank zij een antibioticum. Wij werken nu zo hard als we kunnen de practica af, om snel met vakantie te kunnen gaan: volgens onze arts de enige efficiënte remedie.

Opricht van Ida Gerhardt aan Gait Berk in de bundel *Het Sterreschip* (Amsterdam 1979), geschreven op een los papiertje dat later door Berk is ingeplakt. De onderste regels vormen het begin van het gedicht 'Nachtliedje' uit diezelfde bundel. Collectie Koot Berk-Peereboom, Kampen.

O, wat heb je mij een vreugde bereid met je méér dan prachtige boek! Wat een aandacht voor elk détail, en welk een foto's! – Ik was, en ben, natuurlijk zéér vereerd door het hoofdstuk met opdracht. In Eefde worden de onvolvloekbare coniferen nog steeds aangeschaft, en wel in het bijzonder als je een erfenis hebt gekregen. Kleuren-televisie, nieuw bankstel en 15 coniferen (een heilig getal) plegen dan samen aan te rukken.¹⁹

– Mijn nieuwe bundel 'het Sterreschip' wordt jou (of eigenlijk jullie beiden) gestuurd via de uitgever. Die heeft hem n.l. nog, want tot mijn verbijstering is hij, nauwelijks verschenen, al uitverkocht. Wil je er dan ingesloten opdracht inplakken? In één ding ben ik het niet met je eens: een hommage aan de beginnende esdoornknop ontbreekt. In structuur eigenlijk de mooiste knop die ik ken: streng, besloten, met iets van een geslepen sieraad. Dat het Lat. woord voor knop en juweel (gemma) hetzelfde is, heb ik aan de

esdoorn geleerd. Het stadium van die roze tint is later.

Nu post ik, met herhaalde dank, dit zeer snel.

Tot weerziens in de herfst misschien.

[Rechts verticaal geschreven:] Met hartelijke groeten, ook van M., aan jullie beiden,

Gerhardt

19. Berk had Gerhardt een exemplaar toegestuurd van *Zwerven door ons Bomenland* (Bussum 1979). De twee deelden een hartgrondige afkeer van de conifeer, en zij had hem aange-moedigd daarover te schrijven. Het betreffende hoofdstuk draagt de opdracht: 'Voor Ida Gerhardt'.

19. Conceptbrief Gait Berk aan Ida Gerhardt

[Ongedateerd, vermoedelijk voorjaar 1979, later toegevoegd:] Mei 75?

Beste Ida,

Heel veel dank voor je uitvoerige brief over Bomenland II. Je schrijft daarin over je verbijstering dat het Sterreschip zo inslaat, maar mijn verbijstering geldt veeleer het feit dat het mogelijk was deze bundel te maken en dat aetate sua etc. (Die verbijstering heb je zeker zelf ook al eerder gevoeld.) Niet zonder schroom moet ik zeggen dat ik het je beste opus vind. Er is iets over je gekomen of liever los gekomen, dat alle verzen anders dan vroeger doorstraalt; en tegelijkertijd hebben deze zoveel affiniteit met de vroegere gedichten, dat die er nog meer gewicht door krijgen. Allerlei patronen in het weefsel (text) komen nu beter uit. 't Is moeilijk om over zulke 'onna-volgbare' dingen te spreken; toch wilde ik je nog zeggen dat ik de bundel niet met droge ogen [Breekt af.]

20. Brief Ida Gerhardt aan Gait Berk

Eefde, 23/II/'80

Beste Gait,

Ik voel mij erg lomp en sullig dat ik zó laat antwoord, al kan ik dat maar zeer gedeeltelijk helpen. Door een sterfgeval in de familie hebben wij bijna een jaar in slepende notariszaken gezeten, en we zijn er nòg niet uit. Wat gelukkig dat geen van jullie twee dochters notaris wil worden; want dan zou zij, van rijkdom verzadigd, steeds trager door het leven moeten schrijden.

Donderdag 28 lig ik geveld en ik zal nog enige tijd sprakeloos zijn, want woensdag a.s. moet ik naar de kaakchirurg (nee, géén ernstig gedonder, wèl pijnlijk). Ik hoop dat jullie in Giesbeek een fijne dag zult hebben.²⁰ Kom niet langs, want ik zal het wel een paar dagen of langer van ongestoorde slaap moeten hebben.

20. Vermoedelijk verzorgde Berk (met echtgenote) in Giesbeek een optreden met lichtbeelden.

Zou je mij iets willen schrijven over de mutaties die zich in jullie bestaan (zullen) voltrekken? Ik (wij) leven altijd zéér met jullie mee. Hartelijke groeten, ook van M, voor jullie allebei,

Ida

P.S. Het Sterreschip is aan z'n 4e druk toe.

21. Brief Ida Gerhardt aan Gait en Koot Berk

Eefde, 15 Maart 1980

Beste Gait en Koot,

Met veel vreugde ontvingen wij jullie bericht. Kampen zal het dus worden; Kampen: het onsterfelijke. Op de IJssel zul jullie weer uitzien: als je langs de kade wandelt; of vanaf de overkant, als je de stad ziet liggen. Zó nog altijd een [van] de prachtigste 'stadsgezichten' die ik ken. Misschien slaag je er zelfs in de oude Chris F. te belezen zijn woning te verlaten, die hèm misschien al lang te groot is. Of zou hij er zich met zijn vrouw toch liever blijven verschansen? Ik zie ze allebei zó voor me, zij het dan verdubbeld in gewicht, en Chris óók in gewichtigheid.²¹

- Wát fijn van het Walkate-archief! Nu, het mocht waarachtig bèst eens, vinden we; wat hèb jullie een werk verzet! Waarom had die baan aan een reeds gezeten burger geschonken moeten worden?, zo een met 3 hoeden aan de kapstok-in-de-gang, en met een buik voorop? Zó is het goed: Gerhard op het Walkate-archief. 'Rechtvaardigheid moet er wezen.'

Dat Nederhorst den Berg zijn charme had verloren, begrepen wij reeds enige tijd. Ook hier knipt men coniferen en coupons, en boeren veranderen in aannemers en vervolgens in makelaars. Toch zitten wij er nog betrekkelijk goed; maar wij zijn dan ook heremietkreeften.

In Kampen straks dus beiden! proficiat! Daar zal het jullie dochters, straks alweer afgestudeerd, ook prima bevallen als ze met het weekend-koffertje de brug overgaan om te komen logeren.

Zo kwam ik eenmaal de brug over om te solliciteren, reeds wetend dat ik benoemd zou worden, als ik die dag maar het hele curatorium + de hele

21. Gedoeld wordt op de historicus dr. C.N. Fehrmann (1909-1981), die Gerhardt nog kende als collega op het Kamper Stedelijk Lyceum. Fehrmann was van 1947-1980 directeur van het Frans Walkate Archief.

gemeenteraad zou aflopen. Het was half 10 's avonds toen ik deze Odyssee had volbracht. Ik was toen te moe om nog terug te gaan; ik deed een heldendaad en besprak een kamer in de Moriaan. Doodmoe rolde ik in bed en werd om 11 uur wakker van enig gerucht in de kamer. Ik trok aan de lichtschakelaar en aanschouwde een lieflijk tafereeltje. Op de grond, niet ver van mijn bed, keek een aartsvader van een rat naar het rattinnetje op. Zó ging het vroeger, Mijnheer en Mevrouw Berk, als men in Kampen werd benoemd. Doch óók kreeg men 's morgens in de Moriaan een ontbijt zoals nergens. En als je dan drie jaar werkloos bent geweest, behalve een paar slecht betaalde waarnemingen... Daar stond het dan: brood, boter, ham, kaas, en wat er verder was. En of de juffrouw thee of koffie wilde?

En nu wat je boek betreft, Gait. Als een mens nu niet te stom is, en niet te gehaast, maar durft te aanvaarden dat er zoiets is, in zijn eigen land, in zijn eigen taal, dan leest hij zich gek, of liever wijs. Ik zie alles voor me; ik ruik iedere geur, en ik ben gelukkig. Zo gelukkig als ik in Ierland ben geweest; want daarmee is het te vergelijken. Het vreemde is dat het óók ergens heel ver zou kunnen zijn en zelfs zeer lang geleden. En steeds zag ik bij het lezen de Tollund-man voor me; ik weet niet of jullie hem ooit hebt gezien? O nee, die is niet opgehangen, zoals ze altijd bazelen; hij droeg dat dikke touw heel efficiënt om z'n nek. Ws. was hij al beladen of bezig genoeg. Rustig en bijna kinderlijk ligt hij daar te slapen, een buitenman met kortgeknipt haar. Hij had ook zó uit de Mandjeswaard kunnen komen of uit Genemuiden. Hij had je boek, als hij het lezen kon, ingeademd.²²

Dit deed óók de oude Gerhardt, momenteel herstellende en tevens zeer belast met werk. Dat ieder haar stil late otteren; dan alleen tekent ze vast weer bij.

Zeer veel groeten, ook van Marie, die mij trouw ter zijde staat,

Ida

22. Het boek waarop Gerhardt reageert, is waarschijnlijk *Berks Landschappen in Overijssel* (Zwolle 1980). De Man van Tollund is een 1950 in Denemarken gevonden veenlijk; het uitzonderlijk goed bewaard gebleven lichaam van een 30 tot 40 jaar oude man, die omstreeks 350 vóór Christus door ophanging - zegt de wetenschap, ook anno 2010 - om het leven is gebracht, vermoedelijk als offer aan de goden.

22. Brief Ida Gerhardt aan Gait en Koot Berk

Eefde, 11 Maart 1981

Beste Gait en Koot,

Wij hadden jullie kort na ons bezoek willen schrijven, maar de loop der gebeurtenissen in de weken daarna heeft ons overrompeld. Er was van alles tegelijk en nòg is het niet uitgewoed. Uitgeverszaken en belastingzaken (o.a.), steeds maar uitgesteld: omdat er zóveel betere dingen op de wereld zijn. Nu is het vechten om vóór 1 April klaar te zijn. Verder bleek, nadat er een kabelstoring in Eefde was geweest, bij controle dat onze elektrische installatie niet meer safe was. Een heel gebreek en een heel gedonder in huis!

Intussen is het, met een rukkende wind en een tomeloze regen, hier hevig lente geworden. Toen het begin kwam, was ik - door een gelukkige speling van het lot - vier dagen in Zeeland. Daar heb ik het voorjaar ook over zee zien komen, met stortbuien, regenbogen, en hele troepen pluviertjes, die renden als gekken, de pootjes gaan zó vlug dat het lijkt of ze op wielmpjes gaan. Onze tuin hier is gemest (het gras dan) en alle mest is al ingeregend. Kortom: *Georgica*.²³

Wij hadden het heerlijk bij jullie! En nu zitten wij ons maar te verheugen dat je straks, hoe òrgezellig het op de Vloeddijk ook is, je gerenoveerde pakhuis zult betrekken en er een eigen huis van zult maken om in te wonen.²⁴ Oók met een atelier, stel ik mij voor. Wat moet dat toch wezen! Zo'n prachtige ruimte, en het dan iedere dag weer een stukje verder, naar je plannen, mogen maken.

Het Walkate-archief cum suis zal dan wel spoedig àlgeheel vergeten zijn; je zult er, denken wij, geen dag om treuren. Niet zo aardig, zoals Chris F. dat getraceerd heeft; ik kon het allemaal precies voor mij zien. Welke voorvader heeft in deze hatelijke man, die toch véél aardigs heeft, die fatale trek gebracht om steeds-te-vrezen - niet-haantje-de-voorste te zijn? Hij heeft je die

23. *Georgica* is de titel van het dichtwerk van Vergilius, waarvan Gerhardt in 1949 een vertaling publiceerde onder de titel *Het boerenbedrijf*.

24. Voordat de Berks hun nieuwe woning aan de Voorstraat betrokken, woonden zij ongeveer een halfjaar aan de Vloeddijk.

baan, dààr ben ik zeker van, van harte gegund. Maar toen het zover wàs, toen moest hij daar weer komen kraaien, bij voorkeur met gezelschap. Merkwaa- dig.²⁵

Ik ben, in Zeeland, naar een ‘grote zangavond’ geweest, in de Domburgse kerk. Drie koren: Domburg, Middelburg, Westkapelle. Een brass-band (en wàt voor een!) met een oud baasje bij het slagwerk. Een voortreffelijke orga- nist.

Dàt was nog eens wat! Lees er psalm 150 maar eens op na; want die hebben ze óók uitgevoerd. Ik moest wel veel aan jullie denken, toen ze zo indruk- wekkend zongen.

Wij laten jullie beide zéér groeten. Maak het huis dat je vóór je ziet; en wat zal het een voorjaar worden op en langs de Yssel!

Veel hartelijks,

Ida

[Eigenhandig:]

Marietje

23. Brief (typoscript) Gait Berk aan Ida Gerhardt en Marie van der Zeyde

7 - V - '87.

Beste Ida en Maria,

Geheel tegen mijn gewoonte in moet ik deze brief maar typen, want ik heb heel wat op mijn lever en zo heel lang kan ik niet leesbaar schrijven. Aanvankelijk had ik gedacht jullie te schrijven na de steenlegging op het Koepleintje, maar op het laatste moment moest ik bij die gelegenheid verstek laten gaan, zodat een verslag hiervan achterwege moet blijven (geluk- kig maar, want het was nogal soffig, volgens Henk). Koot en ik hebben 's avonds laat, alleen, even bij het steentje gestaan en onze gedachten laten heenzweven; het uit Het Carillon gelichte opschrift had ons zeer getroffen.²⁶

25. Berk had een kortstondig dienstverband als directeur bij het Frans Walkate Archief beëindigd, omdat hij er zich te veel door gebonden voelde, en ook omdat de omgang met zijn voorganger Fehrmann (oud-leraar van Berk) tot spanningen leidde.

26. Op 16 april 1987 werd er op het Koeplein in Kampen een gedenksteen ter ere van Gerhardt onthuld, met daarop de woorden uit haar vers ‘Het Carillon’: *een tussen de naamloos velen*. Bij die gelegenheid droeg de acteur Henk van Ulzen poëzie voor van (de afwezige) Gerhardt.

[...] En dan werd het weer voorjaar. De weidevogels kwamen terug. Er kwam nieuw riet. En in de voorzomer stond het weer, net of het alleen maar van kleur was veranderd. Het hele jaar door waren er karaktervolle regens, mild of hard, somber of luchtig. De Buizerd keurde ze maar zelden af. Ze hoorden er bij; het veld hield van regen. De Buizerd leefde daarin. Hij beleefde het mee. Het gaf hem de nodige afleiding. De stemming van het veld was vaak de zijne. Zo werd zijn bestaan nooit eentonig. De Buizerd ging steeds meer houden van het veld. Soms, - als hij 's avonds onder de sterren trad om voor het naar bed gaan nog even bij de wilg te wateren -; als hij, vast en fel, met de boot opbonkte tegen een straffe wind - moest hij bijna huilen. Het was dan of de machtige greep van de natuur zo om hem perste, dat het vocht hem uit de ogen sprong. Maar van die hoge vluchten moest hij steeds weer neerstrijken op zijn eenzame tak.[...]

Fragment uit: Gait Berk, *De Buizerd*, onuitgegeven manuscript, collectie Frans Walkate Archief, Kampen.

Maar wat ik jullie nu eigenlijk allang had willen berichten is, dat ik het werk aan de Buizerd heb gestaakt. Als het boek ooit wordt uitgegeven is het niet binnen afzienbare tijd. Het werken eraan was aanvankelijk heerlijk, maar werd op den duur een hellegang. Daar ik vond, dat je zo'n jeugdproduct niet zonder meer kunt drukken (er moet iets gebeurd zijn in die 35 jaar tussenpoos), wilde ik mezelf passage voor passage annoteren, in de hoop dat een serie critische commentaren, lofprijzingen, kwinkslagen en verduidelijkingen het boek zouden laten zeggen wat het destijds niet kon zeggen.

Dit draaide uit op een permanente confrontatie met mijn eigen onvermogen, eerst dat van toen en gaandeweg ook dat van later en van nu. Zo, werkend met het gezicht naar het verleden, zag ik mijn hele leven opdoemen als één groot Trümmerlandschaft onder een treurnis van verduisterde lucht. Ik moest met het project stoppen uit lijfsbehoud en liep daarna nog tijden lang ellendig rond. Ik geloof, dat ik van dit soort werk volledig ben vervreemd en ik ben er psychisch noch technisch voor toegerust. Waar ik nog ooit weer aan begin weet ik niet, maar in ieder geval moet ik nog veel ouder worden eer ik weer met de Buizerd op pad durf te gaan.

Intussen heb ik wel weer met behoorlijke moed het werk aan mijn boek over de IJsseldelta hervat. Het duurt nu al jaren, het schoot maar niet op, doordat ik niet wist te kiezen, thematisch, tussen mijn liefde voor deze streek en mijn verdriet erom. Nu ik deze tweestrijd zelf tot onderwerp heb gemaakt, gaat het beter. Dit ging haast onbedoeld, want één van de aardig-

ste dingen van het schrijven is, dat het een proces is en dat je dus niet weet wat er straks in de tekst zal gebeuren. Zo werd ik er totaal door verrast, toen jij, Ida, op je oude merrie pardoes het manuscript kwam binnen gefietst. Achteraf bezien had dit toch ook niet uit kunnen blijven, daar het in me gegrift staat, hoezeer jij dat verdriet om de schending van de Delta hebt ondergaan en hoe je daarvan hebt getuigd.

Nochtans werk ik met een zeker genoegen aan het betreffende hoofdstuk en ik hoop er over niet al te lange tijd mee aan te komen. Dan kom ik meteen vragen om toestemming voor de publicatie van de gebruikte verzen en citaten: het gaat uiteraard om gedichten uit de Kamper periode, Veerhuis, Buiten Schot en de Kwatrijnen.

Tot slot - dit kan ook niet uitblijven - moet ik nog iets zeggen over Ida[’s] verjaardag, maar ik weet niet goed wat ik er mee aan moet. Ik kan jullie toch geen prettige dag wensen met veel bezoek en gebak. Het lijkt me zo vreemd om zo oud te worden en mogelijk ook een twijfelachtig genoegen. Maar het lijkt me zonder meer heerlijk om het samen te mogen ervaren. ‘Samen is het mooiste leuk’, placht de kleine Berendien vroeger te zeggen. Laat het ons dan maar gezegd zijn door een kind.

Met lieve wensen, ook van Koot

24. Briefkaart Ida Gerhardt aan Gait Berk

Eefde 6 Juni '87

Beste Gait,

Dank voor je brief. Opbellen mocht niet baten. Maar bij dezen heb je a priori mijn toestemming voor eventuele citaten. Mooi onderwerp: doen.

Wat de Buizerd betreft: ik liet het [het] liefst zoals het was, weet tegelijk dat dit niet kan.

M en ik werden gestoord in onze lang verbeide Meimaand, met alle gevolgen van dien. Afschuwelijk. Dinsdag de 9e voor onbepaalde tijd weg.

Veel hartelijke groete voor jullie allen, speciaal ook Bregtje.²⁷

Heb het goed met elkaar!

Ida

27. Berks eerste kleinkind.

Ida Gerhardt voert het woord tijdens de presentatie van de bundel *Licht op het water* op 30 oktober 1990 in de Kamper Stadsgehoorzaal.

Foto: Freddy Schinkel.

26. Conceptbrief Gait Berk aan Ida Gerhardt

15 Oct. 1991

Beste Ida,

Even een kort berichtje: de gemeente Kampen en de uitgeverij Kok zijn verwittigd, dat je komt bij de aanbieding van het boek met gedichten over Kampen in de Gehoorzaal op 30 oktober.²⁹ Om alles rustig te kunnen doen, kom ik je die woensdag omstreeks half tien halen.

Hans Bouma vertelde me ook nog dit: alle dichters die meegewerkt hebben lezen een paar verzen van zichzelf voor. Omdat hij denkt, dat dit voor jou niet goed doenlijk is, vroeg hij of ik dan iets van jou wil voorlezen. Dat zou ik graag doen, maar ik wil het hem niet toezeggen, vóór ik weet hoe jij daar tegenover staat. Bel je me daar nog even over?

Met hartelijke groet, ook vooral van Koot
Gait

29. De bundel *Licht op het water*, onder redactie van Hans Bouma (Kampen 1991), bevat tien gedichten van Gerhardt.

27. Brief Ida Gerhardt aan Gait Berk, in vreemde hand, behalve de ondertekening

Egmond 25-1-'92

St. Liobaklooster
Herenweg 85 - 1935 AH Egmond-Binnen
Tel. 02206-1388

Beste Gait,

Ik kan je telefonisch momenteel niet bereiken (ben niet in Eefde) maar je wel een briefje schrijven.

De afspraak dat ik mij heel spoedig in Kampen zou melden en wel begin Januari - heb ik niet na kunnen komen en kan ik nog niet nakomen. Tussen haakjes een lelijke val, die behandeld moet worden. En nu weet ik niet of de mensen in Kampen er zelf al aan toe waren, of dat het geen haast heeft. Op het ogenblik ben ik - om week of langer uit te rusten in 'Lioba' - Egmond, Herenweg 85.

Zou je mij snel een berichtje willen sturen? Ik denk, dat je de situatie onmiddellijk zult begrijpen.

Veel goede wensen voor jullie allen en veel groeten, speciaal aan Koot.

[Eigenhandig:] Ida

28. Conceptbrief Gait Berk aan Ida Gerhardt

[Ongedateerd, vermoedelijk eind januari '92]

Beste Ida,

Even vlug een berichtje n.a.v. je brief van 25 januari.

Wat naar dat je zo gevallen bent en extra rust moet houden, maar het is een hele geruststelling dat je bij St. Lioba een poosje kunt betijen. Over je komst naar Kampen hoeft je je niet ongerust te maken; dat heeft inderdaad geen haast. De mensen hier wachten rustig af tot jij 'nadere stappen' kunt ondernemen. Zou je te zijner tijd alsnog hierheen willen komen, dan geef je mij maar een seintje en dan zorg ik wel voor de verdere contacten.

[Later toegevoegd:] klad voor een diplomatiek antwoord, daar ze de dingen niet meer helder zag.

29. Brief Ida Gerhardt aan Gait Berk, in handschrift Josée van der Donk, behalve de ondertekening

Eefde, 6-2-'92,

Beste Gait,

Veel dank voor je spoedig antwoord. Ik schrijf je vliegensvlug een briefje, want je telefoon reageert niet. Ik ben niet meer in Egmond, maar weer thuis; maar evengoed er nog niet aan toe naar Kampen te komen. Komt allemaal wel terecht: geduld.

Dit maar snel posten. Veel groeten en goede wensen van

[Eigenhandig:]

Ida

[Toevoeging in handschrift Gait Berk:] handschrift van Josée

30. Brief Ida Gerhardt (typoscript), met de hand ondertekend

Dr. I.G.M. Gerhardt
Zutphenseweg 120
7211 EE Eefde

Eefde, 16 april 1992

Lieve Vrienden,

De elfde mei, mijn verjaardag, is altijd een dag van vreugde, maar ook een dag van hulpeloosheid. De verjaarsbrieven worden mij voorgelezen (ik kan immers zelf niet meer lezen doordat ik niet kan zien) en zo is er ieder jaar weer 't tekort van de jarige, die maar schijnt te accepteren, maar niet reageert. De post brengt tientallen brieven en wanneer de post van Kerstmis eindelijk beantwoord is, wacht de beantwoording van de verjaarspost. Ik kan het niet meer, lieve mensen; ik kan alleen maar danken via dit kleine rondzendbriefje.

Hoe het mij gaat?

'Dat gaat wel', zeggen die mij goed kennen. Maar in feite neemt iedere dag een stukje kracht weg, ondanks alle goede zorgen en medische middelen. Ik weet nog niet waar ik de elfde mei zal zijn.

Stuur dus geen bloemen.

Geloof mij, dat ik niemand van jullie vergeet en dat elk woord van jullie

brieven zijn plaats in mij krijgt.
Veel dank, veel trouw en veel verlegenheid.

P.S. Intussen geef ik het zoeken naar een gedeeltelijk weer kunnen zien niet op.

[Eigenhandig:] Ida

Transcriptie

Editoriale toevoegingen zijn tot een minimum beperkt, en worden aangegeven [tussen vierkante haken]. Bij de kladbrieven van Berk heb ik steeds gekozen voor de meest 'definitieve' formulering, en varianten en doorhalingen buiten beschouwing gelaten. Het onderbrekingsteken dat Gerhardt in 7 en 8 gebruikt, heet een *tilde* (~). Aperte spelfouten ('autotje') heb ik ongewijzigd overgenomen, evenals de afwijkende accenten en leestekens. Het gebruik van witregels en inspringende regels volgt het handschrift.

Literatuur

Gerhardt, I., *Courage! Brieven bezorgd door Ben Hosman en Mieke Koenen*. Amsterdam 2005.

Gerhardt, I., *Verzamelde gedichten*. Amsterdam 20036.

Kummer, J., 'Mijn prachtige, mijn hondse baan. De dichteres Ida Gerhardt in Kampen'. *Kamper Almanak* 1996.

Kummer, J., 'Wanneer schrijf je eens wat over jezelf? De correspondentie van Ida Gerhardt met Catharina Ypes'. *Kamper Almanak* 2005.

Kummer, J., 'Een hart onder de riem. Ida Gerhardt verblijft een leerling met een boek'. *Kamper Almanak* 2007.

Zeiler, F.D., 'De veelzijdigheid van Gait Berk'. *Kamper Almanak* 2009.

Dankbetuiging

Allereerst dank ik Frits David Zeiler, die zo vriendelijk was mij attent te maken op het bestaan van de correspondentie. Koot Berk-Peereboom gaf mij toestemming de teksten te publiceren, leverde de illustratie van de handgeschreven opdracht aan en liet zich op 3 december 2009 een vraaggesprek afnemen; voor de plezierige samenwerking zeg ik haar hartelijk dank. Welwillende hulp ondervond ik van de medewerkers van het Frans Walkate Archief, met name van Geraart Westerink; Westerink is ook de auteur van de *Voorlopige plaatsingslijst archief Gait Berk* (Kampen 2007), een handig, betrouwbaar hulpmiddel voor wie onderzoek wil doen in de Berk-nalatenschap. Jaap van Gelderen bekeek met kritische blik de transcriptie en behoedde mij voor menigerlei misstap; overigens blijf ik zelf voor eventuele feilen als enige verantwoordelijk.